

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΠΑΡΙΣ ΤΣΑΡΤΑΣ, ΕΥΘΥΜΙΑ ΣΑΡΑΝΤΑΚΟΥ

Η ταχύτατη τουριστική ανάπτυξη της μεταπολεμικής περιόδου επέφερε σημαντικές αλλαγές τόσο στην κοινωνία όσο και στον πολιτισμό. Υπ' αυτή την έννοια δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η ανάλυση των κοινωνικών και πολιτισμικών επιπτώσεων στον ελληνικό χώρο είναι ένα από τα ζητήματα στα οποία επικεντρώθηκε το ενδιαφέρον πολλών ερευνητών –κυρίως κοινωνιολόγων και κοινωνικών ανθρωπολόγων– του τουριστικού φαινομένου στην Ελλάδα ιδιαίτερα μετά το 1970. Αρκετές ήταν οι περιοχές της χώρας στις οποίες διεξήχθησαν έρευνες πεδίου ή μελέτες με στόχο τη διερεύνηση αυτών των επιπτώσεων.¹ Οι περισσότερες από αυτές τις έρευνες αντιμετώπισαν δύο βασικά προβλήματα στη μεθοδολογική σχεδίαση και στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων τους.

Το πρώτο πρόβλημα ήταν οι δυσκολίες συσχέτισης των επιπτώσεων μόνο με την τουριστική ανάπτυξη και το δεύτερο το γεγονός ότι οι έρευνες αυτές διεξήχθησαν ουσιαστικά μετά την εμφάνιση του τουρισμού, οπότε δεν μπορούν να συγκρίνουν με τα χαρακτηριστικά της προϋπάρχουσας κοινωνικής δομής. Πρόκειται για προβλήματα που άμεσα ή έμμεσα αντιμετώπισαν και πολλές ανάλογες έρευνες στον διεθνή χώρο, οι οποίες μάλιστα πραγματοποιήθηκαν σε χώρες που είχαν παρόμοια κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά με την Ελλάδα.² Ως αντίλογος και επιχείρημα απέναντι στον σκεπτικισμό απέναντι σε αυτά τα προβλήματα χρησιμοποιήθηκε η πολυεπίπεδη αναλυτική διερεύνηση της έκτασης των αλλαγών που επιφέρει ο τουρισμός σε όλα τα πεδία συγκρότησης της παραγωγικής και κοινωνικής δομής μιας περιοχής. Είναι προφανές ότι και στην περίπτωση της Ελλάδας η ανάλυση επικεντρώθηκε ακριβώς στον ιδιαίτερο ρόλο του τουρισμού ως παράγοντα ενεργοποίησης κοινωνικών αλλαγών· ενός παράγοντα ο οποίος έχει όλα τα χαρακτηριστικά ενός «ολιστικού» κοινωνικού φαινομένου, όπως έχει επισημανθεί, το οποίο λειτουργεί καταλυτικά για την τοπική κοινωνική δομή διαμορφώνοντας νέα δεδομένα σε όλα τα επίπεδα. Οι συνθήκες που ισχυροποιούν τη

δυναμική μιας παρόμοιας διαδικασίας σχετίζονται με τον τύπο της υιοθετούμενης τουριστικής ανάπτυξης, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του τουριστικού πλήθους, το πρότυπο ανάπτυξης και τη γεωγραφική θέση της περιοχής υποδοχής. Στην περίπτωση της Ελλάδας αυτές οι συνθήκες συνέβαλαν στη διαμόρφωση ενός πλαισίου που οδήγησε –σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο– σε πολύ σημαντικές αλλαγές στην κοινωνία και στον πολιτισμό. Είναι, βέβαια, δεδομένο ότι η ένταση και η έκταση αυτών των αλλαγών επηρεάστηκαν άμεσα από την ιδιαίτερα δυναμική ανάπτυξη του τουρισμού στη χώρα και ειδικότερα στις περιοχές με προϋπάρχουσα αγροτική κοινωνική δομή και σε όσες χαρακτηρίζονται από υπανάπτυξη των παραγωγικών κλάδων ή γεωγραφική απομόνωση. Θα μπορούσε, άρα, κανείς να υποθέσει ότι πρόκειται για αλλαγές με περιορισμένο τοπικό χαρακτήρα, στην πραγματικότητα όμως στην πλειονότητά τους οι περιοχές όπου αναπτύχθηκε ο τουρισμός στην Ελλάδα είχαν αυτά τα χαρακτηριστικά στις δεκαετίες του '50 και του '60, οπότε και κάνει την εμφάνισή του ο τουρισμός ως οργανωμένη παραγωγική δραστηριότητα. Ας σημειωθεί ότι, εκτός από τις περιπτώσεις ερευνών στις οποίες βασικός άξονας της διερεύνησης ήταν οι αλλαγές που επέφερε ο τουρισμός, έχουμε και σημαντικό αριθμό ερευνών –κυρίως από διδακτορικές διατριβές– που αφορούν περισσότερο εξειδικευμένα θέματα, όπως ο ρόλος της οικογένειας, ο ρόλος των ομάδων κοινωνικών συμφερόντων, η γυναικεία επιχειρηματικότητα, οι πολιτικές διαστάσεις των κοινωνικοοικονομικών αλλαγών που επέφερε ο τουρισμός, η επαγγελματική και η κοινωνική κινητικότητα.³

Οι έρευνες αυτές μας έδωσαν σημαντικά στοιχεία για τον ρόλο του τουρισμού στις διαδικασίες κοινωνικών αλλαγών στις τουριστικές περιοχές. Στην ανάλυσή μας θα επιδιώξουμε να καταγράψουμε αρχικά το πλαίσιο μέσα στο οποίο πραγματοποιείται η «συνάντηση» (ως τύπος επικοινωνίας) των ντόπιων με τους τουρίστες στην Ελλάδα και κατόπιν τις επιπτώσεις στο κοινωνικό επίπεδο και στον πολιτισμό.

1. Το πλαίσιο της συνάντησης τουριστών και ντόπιων στην Ελλάδα

A. Οι τουριστικές περιοχές πριν από την ανάπτυξη του τουρισμού

Η Ελλάδα υπήρξε τουριστική χώρα εδώ και πολλούς αιώνες, γεγονός που συνδέεται με τα ταξίδια των Ευρωπαίων με στόχο κυρίως τη γνωριμία του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Τα τουριστικά ταξίδια αυτής της μορφής, όμως, είχαν περισσότερο τον χαρακτήρα της περιήγησης⁴ και αφορούσαν μικρό αριθμό τουριστών, οι οποίοι είχαν ως βασικό στόχο την επίσκεψη στους αρχαιολογικούς χώρους και όχι τη μακροχρόνια παραμονή σε εκείνες τις περιοχές. Επρόκειτο, λοιπόν, για την παρουσία κάποιων ξένων η οποία σπάνια οδηγούσε –τουλάχιστον έως τη δεκαετία του '50– σε αλλαγές των κοινωνικών δεδομένων των τουριστικών περιοχών. Ως εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα μπορούμε να αναφέρουμε τον μικρό αριθμό του-

ριστικών θερέτρων κοντά στα αστικά κέντρα και στις κοινότητες που βρίσκονταν δίπλα σε αρχαιολογικούς τόπους. Η κατάσταση αυτή αλλάζει εντελώς μετά τον πόλεμο και ιδιαίτερα την περίοδο 1950-1970, οπότε και ο τουρισμός αρχίζει να οργανώνεται και να μαζικοποιείται, ενώ παράλληλα κατευθύνεται σε συγκεκριμένες περιοχές που ανταποκρίνονται στα νέα πρότυπα της ζήτησης, τα οποία θέλουν την Ελλάδα τόπο τουρισμού διακοπών του καλοκαιριού. Η γεωμορφολογία της χώρας, το κλίμα και το περιβάλλον γίνονται παράγοντες ενίσχυσης αυτού του προτύπου, εφόσον αναδεικνύονται σε τουριστικούς πόρους ύψιστης σημασίας. Τα μεγάλα αστικά κέντρα –και ιδιαίτερα η Αθήνα– περνούν σταδιακά σε δεύτερη μοίρα όσον αφορά τη θέση τους ως περιοχών έλξης τουριστών. Μπορεί να διατηρούν τον ρόλο του σταθμού εισόδου στη χώρα ή της βάσης από την οποία οι τουρίστες οργανώνουν εκδρομές ή επισκέψεις, αλλά οι μέρες παραμονής σε αυτές μειώνονται και η επικράτηση των πτήσεων charter επιτρέπει σε όλο και περισσότερους τουρίστες να πηγαίνουν κατευθείαν στον τόπο προορισμού τους. Το έτος 2000 υπολογίζεται, σύμφωνα με τον ΕΟΤ, ότι το 58% των αφίξεων έγινε με πτήσεις charter. Το αντίστοιχο ποσοστό για το 1970 ήταν 15,7%. Η τουριστική ανάπτυξη της χώρας επεκτείνεται γεωγραφικά με ταχύτετους ρυθμούς στις περιοχές της υπαίθρου που διαθέτουν πλούσιους τουριστικούς πόρους και υποδομές.

Ιδιαίτερα ο μαζικός, οργανωμένος τουρισμός αλλοδαπών τουριστών, που επισκέπτονται τις περιοχές αυτές το καλοκαίρι, επιλέγει εκείνες που έχουν συγκεκριμένα γεωγραφικά, περιβαλλοντικά και κοινωνικοπολιτισμικά χαρακτηριστικά⁵ επηρεασμένος τόσο από τη διαφήμιση όσο και από την πολιτική των tour operator. Έτσι, παρατηρούνται ορισμένες κοινές παράμετροι στα χαρακτηριστικά των τουριστικών περιοχών που προσελκύουν τους μεγάλους αριθμούς τουριστών και οι οποίες εντάσσουν τον τουρισμό στην παραγωγική δομή τους. Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι:

- Πρόκειται για περιοχές κατά κύριο λόγο παραθαλάσσιες, γεγονός που συνδέεται με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της τουριστικής ζήτησης.
- Στην πλειονότητά τους είναι κοινότητες της υπαίθρου μικρού ή μεσαίου μεγέθους με παραδοσιακή αγροτική δομή.
- Πρόκειται για περιοχές που βρίσκονται σε περιφέρειες με πλούσια πολιτισμική παράδοση (Κρήτη, Πελοπόννησος, Μακεδονία, Νησιά Αιγαίου και Ιονίου).
- Μεγάλο ποσοστό των περιοχών είναι γεωγραφικά απομονωμένες (νησιά) και δεν διαθέτουν σημαντικούς οικονομικούς πόρους.
- Όλες σχεδόν οι τουριστικές περιοχές αρχίζουν να δέχονται τουρίστες σε μια χρονική περίοδο που χαρακτηρίζεται αφενός από τα μεγάλα ρεύματα της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης και αφετέρου από τη συνεχή αναζήτηση, από την κρατική οικονομική πολιτική, νέων παραγωγικών δραστηριοτήτων που θα συγκρατήσουν τον πληθυσμό στην ύπαιθρο.

Η έννοια της «τουριστικής περιοχής» στην ελληνική περίπτωση αναφέρεται είτε σε αυτόνομες γεωγραφικές ενότητες (π.χ. νησιά), είτε σε μικρές γεωγραφικές ενότητες (π.χ. επαρχία νομού) με σημαντικούς θύλακες τουριστικής ανάπτυξης, είτε σε ολόκληρους νομούς όπου η παρουσία του τουρισμού είναι καταλυτική (π.χ. Κυκλάδες, Κέρκυρα). Αναφερόμαστε, λοιπόν, σε έναν πολύ μεγάλο αριθμό περιοχών της υπαίθρου, οι οποίες αποτέλεσαν πόλους έλξης της μεταπολεμικής τουριστικής ανάπτυξης. Αντίθετα, στις αστικές περιοχές ο τουρισμός λειτούργησε στις περισσότερες περιπτώσεις ως μια από τις παραγωγικές δραστηριότητες που εντάχθηκαν στον παραγωγικό ιστό τους, χωρίς να οδηγήσει σε καταλυτικές κοινωνικές ή πολιτισμικές αλλαγές. Σε αυτές τις περιοχές ο τουρισμός λειτούργησε ουσιαστικά ως ένας από τους πολλούς παράγοντες που διαμόρφωσαν τα κοινωνικά και πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά στη μεταπολεμική περίοδο, ενώ, αντίθετα, στις τουριστικές περιοχές της υπαίθρου η δυναμική του τουρισμού ήταν πολύ μεγαλύτερη και συχνά λειτούργησε καταλυτικά, διαμορφώνοντας μια εντελώς νέα «τουριστικοποιημένη» –με έντονα τα στοιχεία μιας ταχύτατης αστικοποίησης– κοινωνική και πολιτισμική δομή. Πολλές είναι οι μελέτες και οι έρευνες που έχουν ασχοληθεί με τον ελληνικό αγροτικό χώρο τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, αλλά και τα πιο πρόσφατα χρόνια, όταν σε πολλές από αυτές είχε εδραιωθεί ο τουρισμός.⁶ Ιδιαίτερα όσον αφορά τις τουριστικές περιοχές, οι παράγοντες που φαίνεται να έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στη διαδικασία των κοινωνικών αλλαγών που επιφέρει ο τουρισμός είναι οι ακόλουθοι:

- *Τα κοινωνικοοικονομικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά και ο τρόπος λειτουργίας της οικογένειας, η οποία είναι η βασική μονάδα στη διαμόρφωση του κοινωνικού ιστού των αγροτικών οικισμών και στην πορεία του εκσυγχρονισμού τους. Ο ρόλος του πατέρα είναι ιδιαίτερα σημαντικός στο πλαίσιο της οικογένειας όσον αφορά τόσο τις κεντρικές επιλογές της όσο και την πολιτική επέκτασής της στις νέες παραγωγικές δραστηριότητες που παρουσιάζονται. Τα παραγόμενα εισοδήματα των μελών της οικογένειας από ατομικές εργασίες διατίθενται σε σημαντικό ποσοστό στις προσπάθειες διατήρησης αλλά και επέκτασης των δραστηριοτήτων της, που σχεδόν πάντα έχουν ως βάση το αγροτικό εισόδημα και, μετά την εμφάνιση του τουρισμού, τα εισοδήματα που προέρχονται από αυτόν. Η οικογένεια λειτουργεί, έτσι, με έναν διττό τρόπο: (α) αφενός αποτελεί βασικό κοινωνικό κύτταρο στις αγροτικές περιοχές και φορέα σημαντικών αποφάσεων που αφορούν τόσο τα μέλη της (π.χ. γάμος, προίκα, εκπαίδευση παιδιών, απασχόληση) όσο και την πορεία της κοινότητας (π.χ. πολιτική συμμετοχή, απόψεις για τοπικά αναπτυξιακά έργα), (β) αφετέρου λειτουργεί ως οικονομική μονάδα που χαράζει στρατηγικές και επιδιώκει στόχους που επηρεάζουν τις τύχες τόσο των μελών της όσο και του συνόλου της κοινότητας (π.χ. η γενικευμένη αγροτική πολυδραστηριότητα και ο ρόλος της στον εκσυγχρονισμό και στην επιβίωση των αγροτικών κοινοτήτων της χώρας, η εγκατάλειψη του αγροτικού επαγγέλμα-*

τος και η ενασχόληση με τον τουρισμό ή και με άλλους κλάδους της οικονομίας).

- *Η δημογραφική σύνθεση των περιοχών αυτών όταν πρωτοεμφανίστηκε ο τουρισμός.* Πρόκειται για μια σημαντικότερη παράμετρο που επηρέασε άμεσα την πορεία και την ταχύτητα των κοινωνικών και πολιτισμικών επιπτώσεων και αλλαγών. Η πυραμίδα των ηλικιών έχει διασαλευτεί λόγω της μετανάστευσης, ενώ σημειώνεται σημαντική έλλειψη παραγωγικών ομάδων ηλικιών. Πολλοί μετανάστες διατηρούν στην περιοχή την οικογένεια ή την περιουσία τους, ενώ οι ίδιοι εργάζονται για μακρό χρονικό διάστημα στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας ή και εκτός της χώρας (σε χώρες της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης ή ως ναυτικοί). Η διατήρηση των κοινωνικών δεσμών με τον τόπο καταγωγής, όμως, δεν μπορεί να αλλάξει την εικόνα ενός παραγωγικού ιστού ο οποίος βρίσκεται σε μααρασμό και αναζητά διεξόδους σε εξωγεωργικές δραστηριότητες ώστε να τονώσει την τοπική οικονομία και να πείσει τους νέους να μην εγκαταλείψουν την περιοχή.
- *Η χαμηλή κοινωνική και επαγγελματική κινητικότητα στις περισσότερες περιοχές της ελληνικής υπαίθρου.* Οι πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες της προπολεμικής περιόδου συνέβαλαν στη διαμόρφωση ορισμένων τυπολογικά σταθερών χαρακτηριστικών στις περιοχές αυτές: κεφάλαιο και γη παραμένουν παραδοσιακά στην ιδιοκτησία συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, η πολιτική εξουσία είναι προνόμιο μόνο ορισμένων κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών, η παραγωγική δομή δεν χαρακτηρίζεται από σημαντικές ανατροπές. Οι διαδικασίες εκσυγχρονισμού είναι επίσης αργές, η εκπαίδευση και η μετανάστευση θεωρούνται συχνά τα μόνα «εισιτήρια» για την κοινωνική άνοδο των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, η επαγγελματική διάρθρωση στις περιοχές αυτές χαρακτηρίζεται από σταθερότητα και παραδοσιακά χαρακτηριστικά, ενώ το επίπεδο εξειδίκευσης και εκπαίδευσης των εργαζομένων είναι χαμηλό. Σε αυτές τις συνθήκες είναι φυσικό να είναι χαμηλή η κάθε μορφής κινητικότητα και να απαιτούνται ανατρεπτικές κοινωνικές αλλαγές (π.χ. μαζική μετανάστευση, αγροτική μεταρρύθμιση) ώστε να αλλάξει –έως κάποιο βαθμό– αυτό το γεγονός.
- *Η πλούσια πολιτισμική παράδοση του αγροτικού χώρου και ο δυναμισμός των τοπικών εθίμων που παραμένουν ο συνεκτικός ιστός των αγροτικών κοινωνιών σε τοπικό επίπεδο.* Πολλά από αυτά τα έθιμα συνδέονται με θρησκευτικές γιορτές που τελούνται κυρίως την καλοκαιρινή περίοδο. Η παράδοση δεν συνδέεται στις περιοχές αυτές μόνο με πολιτιστικές δραστηριότητες αλλά και με τη βιοτεχνική και την οικοτεχνική παραγωγή μεγάλης ποικιλίας προϊόντων, που προωθούνται στην τοπική αλλά και στην εθνική αγορά. Η τοπική παράδοση και ο πολιτισμός λειτουργούν με αυτόν τον τρόπο ως σταθερός δεσμός των κατοίκων αλλά και των μεταναστών με τον τόπο τους, ενδυναμώνουν και υπενθυμί-

ζουν την κοινή καταγωγή, τις παραδόσεις και την ιστορία της περιοχής ενώ συχνά αποτελούν και αφορμή για μια ετήσια σύναξη των ντόπιων και όσων κατάγονται από την περιοχή.

Επιδιώξαμε να καταγράψουμε συνθετικά τα χαρακτηριστικά που θεωρούμε ότι έχουν μεγαλύτερη σημασία για την κατανόηση της πορείας μετάβασης από την αγροτική στην τουριστική ανάπτυξη και των επιπτώσεων που αυτή είχε στην Ελλάδα, χωρίς να παραγνωρίζουμε ότι συχνά μια παρόμοια προσέγγιση υποτιμά τον δυναμικό χαρακτήρα των κοινωνικών φαινομένων και τις διαφορές που παρατηρούνται σε τοπικό επίπεδο.

B. Οι τουρίστες και οι ντόπιοι: Αναζητήσεις και επιρροές

Εντοπίζεται αναμφίβολα μια εξελικτική πορεία στη σχέση των τουριστών με τους ντόπιους· μια πορεία που επηρεάζεται άμεσα τόσο από τις αντίστοιχες βλέψεις και προθέσεις των δύο αυτών κοινωνικών ομάδων όσο και από τις εντυπωσιακές αλλαγές στην οργάνωση των υποδομών του τουριστικού τομέα. Αυτή η επικοινωνιακά αμφίδρομη σχέση, αν και αποτελεί καθοριστικό ζήτημα για την ανάλυση των κοινωνικών και πολιτισμικών επιπτώσεων της τουριστικής ανάπτυξης, έχει διερευνηθεί ελάχιστα στον ελληνικό χώρο.⁷ Πολύ σημαντικές πηγές πληροφόρησης γι' αυτό το θέμα είναι οι κοινωνικές έρευνες των θέσεων και των απόψεων των κατοίκων τουριστικών περιοχών. Θα εξετάσουμε αυτό το θέμα μέσα από δύο άξονες: τον άξονα των αναζητήσεων που είχαν οι δύο ομάδες και τον άξονα των επιρροών που δέχτηκαν από τα χαρακτηριστικά της τουριστικής ανάπτυξης.

Πρώτη περίοδος επαφών τουριστών και ντόπιων στην Ελλάδα (1955-1970)

Οι τουρίστες έρχονται συνήθως σε μικρές ομάδες ή μόνοι και έχουν ως κύριο στόχο την αναζήτηση του τοπικού πολιτισμού επηρεασμένοι από τη λογοτεχνία, τον κινηματογράφο και τη γενικότερη εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στα εκπαιδευτικά συστήματα των ευρωπαϊκών χωρών. Ακολουθούν συνήθως περιηγητικές διαδρομές επιδιώκοντας να επισκεφτούν συγκεκριμένους αρχαιολογικούς τόπους και διατηρώντας την αυτονομία τους αλλά και μια έντονη γεωγραφική κινητικότητα. Ο ελάχιστος οργανωμένος τρόπος μετακίνησης των τουριστών, τα προβλήματα στις μεταφορές και στις επικοινωνίες και οι υποτυπώδεις τουριστικές υποδομές, αντί να δημιουργούν παράπονα, γίνονται συχνά αίτια για περισσότερες προσωπικές επαφές των τουριστών με τους ντόπιους. Οι περισσότεροι τουρίστες φαίνεται να πιστεύουν ότι αυτή η επαφή εμπεριέχει πολλά «αυθεντικά» χαρακτηριστικά και θεωρούν ότι η έλλειψη οργανωμένης τουριστικής υποδομής συμβάλλει θετικά προς αυτή την κατεύθυνση. Οι ντόπιοι, από την πλευρά τους, αν και

επιφυλακτικοί, εντυπωσιάζονται τόσο από την παρουσία των «ξένων» όσο και από την ιδιαίτερη σημασία που αυτοί δίνουν στα αρχαία μνημεία. Επιπλέον, επισημαίνουν τη συνεχή προσπάθεια των τουριστών να ανακαλύψουν και να αγοράσουν «παλιά πράγματα» στους τόπους που επισκέπτονται. Σε αυτή την πρώτη περίοδο, οι ντόπιοι μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις συνδέουν το μέλλον τους με τον τουρισμό αν και πολλοί προβληματίζονται για την εξεύρεση τρόπων «εξυπηρέτησης» των ξένων. Είναι ίσως χαρακτηριστικό ότι σε αυτή την περίοδο η δημιουργία των πρώτων τουριστικών επιχειρήσεων οφείλεται κυρίως σε επιχειρηματίες που έρχονται από τα αστικά κέντρα και μετανάστες που επιστρέφουν στον τόπο καταγωγής τους. Η επικοινωνία των τουριστών με τους ντόπιους παραμένει σε ένα πρωτογενές επίπεδο και η εμπορική της διάσταση είναι περιορισμένη ή δεν υπάρχει.

Δεύτερη περίοδος επαφών τουριστών και ντόπιων στην Ελλάδα (1970- 1985)

Πρόκειται για την περίοδο της μεγάλης τουριστικής ανάπτυξης και της επιβολής του προτύπου των 4s. Ενώ στην προηγούμενη περίοδο σημειώθηκε μια κεντρική τάση στη συμπεριφορά των τουριστών, σε αυτή την περίοδο οι τάσεις είναι περισσότερες. Υπάρχουν οι τουρίστες που αναζητούν στην Ελλάδα μόνο τις διακοπές ψυχαγωγίας και αδιαφορούν για τον τοπικό πολιτισμό. Υπάρχουν, βέβαια, πάντα εκείνοι που αναζητούν την αυθεντικότητα της πολιτισμικής παράδοσης στην Ελλάδα, αλλά όσο περνά ο καιρός αποτελούν μειονότητα. Η ταχύτατη και χωρίς σχεδιασμό ανάπτυξη ομογενοποιημένων τουριστικών θερέτρων και υποδομών αναδεικνύεται σε καθοριστικό παράγοντα γι' αυτές τις αναζητήσεις, εφόσον επιβάλλονται οργανωτικές διαδικασίες και περιορισμοί στον τρόπο με τον οποίο οι τουρίστες έρχονται σε επαφή με τους ντόπιους. Η εμπορικοποίηση αυτής της σχέσης γίνεται εμφανής σε όλες τις τουριστικές περιοχές, ενώ οι περισσότερες επαφές περιορίζονται ανάμεσα στους τουρίστες και σε όσους άμεσα ή έμμεσα εργάζονται στον τουρισμό. Οι ντόπιοι, στην ίδια περίοδο, εμπλέκονται άμεσα στις διαδικασίες της τουριστικής ανάπτυξης και δραστηριοποιούνται σε τουριστικά επαγγέλματα. Οι τουρίστες γίνονται «πελάτες» και οι πρώτες κατηγοριοποιήσεις και τα στερεότυπα εμφανίζονται δίνοντας την εικόνα μιας εμπορικής αντιμετώπισης στην οποία οι τουρίστες-προϊόντα κατανέμονται σε «καλούς», «κακούς», «ακριβούς» ή «βολικούς». Η εξέλιξη αυτή επηρεάζεται από την οργανωτική ανάπτυξη της τουριστικής υποδομής, η οποία επιβάλλει ρυθμούς που δεν επιτρέπουν ουσιαστική επικοινωνία με τους τουρίστες. Πολλοί είναι οι ντόπιοι, πάντως, που αναφέρονται θετικά στην προηγούμενη περίοδο και θεωρούν ότι καλύτερη επικοινωνία υπάρχει με όσους επανέρχονται στην περιοχή πολλές φορές. Είναι δεδομένο ότι την περίοδο αυτή εδραιώνεται και στις δύο ομάδες η πεποίθηση ότι η επικοινωνία τους δύσκολα μπορεί να έχει στοιχεία επαφής «πρόσωπο με πρόσωπο» και ειλικρίνειας.

Τρίτη περίοδος επαφών τουριστών και ντόπιων στην Ελλάδα (1985 και έπειτα)

Σε αυτή την περίοδο οι τουρίστες διαφοροποιούν ακόμα περισσότερο τις αναζητήσεις τους αλλά και αποκτούν όλα τα χαρακτηριστικά ενός πελάτη που έχει απαιτήσεις από τις υπηρεσίες οι οποίες του παρέχονται. Σε αυτό το πλαίσιο υπάρχουν εκείνοι οι οποίοι ενδιαφέρονται για την επαγγελματική διάσταση των επαφών με τους ντόπιους, επιλέγοντας κυρίως τις περιοχές με ανεπτυγμένο τον οργανωμένο τουρισμό διακοπών, και όσοι, αντίθετα, αναζητούν σταθερά την αυθεντικότητα στην επικοινωνία μαζί τους, οι οποίοι όλο και περισσότερο εστιάζουν αυτές τις αναζητήσεις τους σε μη οργανωμένες τουριστικές περιοχές.

Η δεύτερη τάση αποκτά γενικότερες διαστάσεις και αυτοί οι τουρίστες τείνουν να αναζητούν νέες τουριστικές περιοχές ή προτιμούν περιοχές οι οποίες είτε έχουν μόλις αναπτυχθεί τουριστικά είτε δεν έχουν ακόμη αναπτυχθεί. Κοινή επιδίωξη είναι η αποφυγή των τουριστικών περιοχών όπου η μαζικοποίηση και η βιομηχανοποιημένη προσφορά υπηρεσιών έχουν οδηγήσει σε αδυναμία ουσιαστικής επαφής με τους ντόπιους αλλά και σε συχνή υποβάθμιση των παρεχόμενων υπηρεσιών. Είναι άλλωστε μια περίοδος κατά την οποία τα παράπονα των τουριστών αυξάνονται, ενώ και η αίσθηση ότι ο τομέας προσφέρει πανομοιότυπες υποδομές σε όλες τις τουριστικές περιοχές της χώρας επικρατεί ανάμεσα στους τουρίστες. Η ζήτηση για διαφορετικά τουριστικά προϊόντα αποτελεί άλλη μια ένδειξη αυτής της αναζήτησης ενός άλλου τύπου επαφής με τον τόπο. Για τους ντόπιους η περίοδος αυτή είναι η εποχή ενός άλλου έντονου προβληματισμού για τις οικονομικές και κυρίως τις κοινωνικές, πολιτισμικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης στις περιοχές τους. Η αναζήτηση τρόπων ελέγχου και διαχείρισης αυτών των επιπτώσεων γίνεται καθοριστικό ζήτημα τόσο σε τοπικό όσο και σε εθνικό επίπεδο. Ως βασικό στοιχείο αυτών των αναζητήσεων προβάλλει η βελτίωση της επικοινωνίας με τους τουρίστες μέσω της προσφοράς διαφορετικών προτύπων τουρισμού και της εξειδίκευσης των υπηρεσιών. Ανάμεσα στα επιχειρήματα που χρησιμοποιούνται είναι τα κοινωνικά προβλήματα που δημιουργεί ο μαζικός τουρισμός, η αύξηση ποικίλων μορφών κοινωνικής ανομίας και εγκληματικότητας, η εκμετάλλευση των τουριστών από πολλούς επαγγελματίες και η στροφή της ζήτησης σε ηπιότερες μορφές τουρισμού που επιτρέπουν ουσιαστικότερη επικοινωνία με τους τουρίστες.

Σε αυτό το πλαίσιο σε αρκετές τουριστικές περιοχές αναλαμβάνονται πρωτοβουλίες για τη βελτίωση της επικοινωνίας με τους τουρίστες μέσα από εκδηλώσεις γνωριμίας και την προβολή πολλών στοιχείων της τοπικής παράδοσης. Η περίοδος αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί για τους ντόπιους ως περίοδος σκεπτικισμού αλλά και επαναπροσδιορισμού των προτεραιοτήτων που πρέπει να τεθούν σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο απέναντι στις επιπτώσεις του τουρισμού. Τα προβλήματα επικοινωνίας με τους τουρίστες επισημαίνουν ουσιαστικά την ανάγκη να τονωθεί η κοινωνικότητα, που σταδιακά υποβαθμίζεται ή χάνεται, αλλά και να βρεθεί ένα διαφορετικό, περισσότερο βιώσιμο, πρότυπο ανάπτυξης.